Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 ISSN No: 3049-4176

मराठी भक्ती परंपरेचा आद्य गद्यग्रंथ ‘लीळाचरित्र’: महानुभाव विचार, लोकशिक्षण आणि स्त्री-समानतेचे दर्शन

सोनाली सुनिल भागवत
संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग, आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय, कडा, ता. आष्टी जि. बीड
(डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर संलग्नित)
डॉ. आर. टी. सोनटक्के
असोसिएट प्रोफेसर, मराठी विभाग, एडवोकेट बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी ता. आष्टी जि. बीड
(महाराष्ट्र)

सारांश:
महिंभट्ट लिखित *‘लीळाचरित्र’* हा मराठी भक्ती साहित्य परंपरेतील अत्यंत मौलिक आणि ऐतिहासिक ग्रंथ आहे. १३ व्या शतकात कर्मकांड, जातिभेद आणि सामाजिक विषमतेच्या पार्श्वभूमीवर महानुभाव पंथाचे प्रवर्तक चक्रधर स्वामी यांनी समता, विवेक आणि भक्तीचा संदेश दिला. स्वामींच्या जीवनातील विविध घटना (लीळा) संकलित करून महिंभट्ट यांनी हा ग्रंथ शास्त्रशुद्ध पद्धतीने रचला. त्यामुळे तो मराठीतील पहिला चरित्रग्रंथच नव्हे, तर मराठी गद्याचा पाया मानला जातो. ‘साधनीची लीळा’ गुरुभक्तीतील सहजता आणि देहधर्म स्वीकारण्याचा संदेश देते, तर महदंबेसारख्या विदुषी शिष्येचे चित्रण महानुभाव पंथातील स्त्री-समानतेची प्रगत भूमिका स्पष्ट करते. लोकभाषेतून अध्यात्म, नैतिक मूल्ये आणि समाजपरिवर्तन साध्य करणारा हा ग्रंथ आजही प्रेरणादायी आहे.

मुख्य संबोध:
लीळाचरित्र, महिंभट्ट, चक्रधर स्वामी, महानुभाव संप्रदाय, भक्ती साहित्य परंपरा, मराठी गद्य, लोकशिक्षण, विवेकवाद, गुरु-शिष्य परंपरा व स्त्री-समानता.

प्रस्तावना:
मराठी भाषा आणि साहित्याचा उगम खऱ्या अर्थाने महानुभाव आणि वारकरी संप्रदायांच्या भक्ती चळवळीतून झाला. १३ व्या शतकात जेव्हा समाज कर्मकांडांच्या जंजाळात अडकला होता, तेव्हा चक्रधर स्वामींनी 'महानुभाव' पंथाची स्थापना करून समता आणि भक्तीचा संदेश दिला. त्यांच्या निर्वाणानंतर, त्यांच्या स्मृतींना

उजाळा देण्यासाठी आणि त्यांचे विचार भावी पिढीसाठी जतन करण्यासाठी महिंभट्ट यांनी 'लीळाचरित्र' या ग्रंथाची रचना केली. हा केवळ मराठीतील पहिला चरित्रग्रंथ नसून, तो मराठी गद्याचा पाया मानला जातो. यादवांच्या काळातील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि भाषिक स्थितीचे दर्शन घडवणारा हा एक अनमोल ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे. भक्ती साहित्याच्या परंपरेत या ग्रंथाने मराठीला संस्कृतच्या बरोबरीने प्रतिष्ठा मिळवून दिली आणि सामान्यांसाठी ज्ञानाची दारे उघडली.

भक्ती साहित्य परंपरा:

भारतीय संस्कृतीत भक्ती परंपरेचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. 'भक्ती' म्हणजे केवळ पूजा-अर्चा नव्हे, तर ईश्वराशी असलेले अद्वैत नाते. "महाराष्ट्रात ही परंपरा महानुभाव आणि वारकरी पंथांच्या माध्यमातून फोफावली. या परंपरेचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे तिने संस्कृतची मक्तेदारी मोडून काढून 'प्राकृत' अर्थात मराठीत साहित्य निर्मिती केली. संतांनी अध्यात्मिक लोकशाही निर्माण केली, जिथे जात, धर्म आणि लिंगाचा अडसर नव्हता. भक्ती साहित्याने केवळ मोक्षाचा मार्ग दाखवला नाही, तर समाजाला नैतिक मूल्ये आणि जगण्याची दिशा दिली."[१] 'लीळाचरित्र', 'ज्ञानेश्वरी' यांसारख्या ग्रंथांनी मराठी भाषेला वाङ्मयीन वैभव प्राप्त करून दिले. ही परंपरा आजही कीर्तन, भजन आणि साहित्याच्या माध्यमातून महाराष्ट्राच्या जनमानसात जिवंत आहे.

महिंभट्ट:

महिंभट्ट हे महानुभाव संप्रदायातील अत्यंत विद्वान आणि निष्ठावान अनुयायी होते. चक्रधर स्वामींच्या सहवासात आल्यानंतर त्यांच्या जीवनाला पूर्णतः कलाटणी मिळाली. ते मुळचे पैठणचे एक महापंडित होते, परंतु स्वामींच्या विचारांनी प्रभावित होऊन त्यांनी सर्वसंगपरित्याग केला. "महिंभट्ट हे मराठीतील पहिले चरित्रकार म्हणून ओळखले जातात."[२] अत्यंत चिकित्सक वृत्ती, सत्यान्वेषण आणि स्वामींबद्दलची अपार श्रद्धा यांच्या संगमातून त्यांनी 'लीळाचरित्र' साकारले. त्यांनी स्वामींच्या लीळा (कथा) संकलित करण्यासाठी तत्कालीन अनुयायांच्या भेटी घेतल्या, विखुरलेल्या माहितीची शहानिशा केली आणि एका शास्त्रशुद्ध पद्धतीने हा ग्रंथ संपादित केला.

लीळाचरित्र:

लीळाचरित्र हे श्रीचक्रधर स्वामींच्या जीवनातील विविध लीळांचे (चमत्कारात्मक आणि आध्यात्मिक प्रसंगांचे) वर्णन करणारा मराठीतील पहिला गद्य चरित्रग्रंथ आहे. हा ग्रंथ एकांक (७४ लीळा), पूर्वार्ध (३५८ लीळा) आणि उत्तरार्ध (४८८ लीळा) असे तीन विभागांत विभागला असून, एकूण सुमारे ९२०-९५० लीळांचा समावेश

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 ISSN No: 3049-4176

आहे. लीळाचरित्र हा ग्रंथ श्रीचक्रधरांच्या जन्मापासून ते निर्वाणापर्यंतच्या जीवनाचा सर्वांगीण आलेख रेखाटतो, ज्यात त्यांचा एकांतवास, शिष्यसंघाचा विस्तार, उपदेश आणि महानुभाव पंथाची स्थापना यांचे वर्णन आहे. चक्रधरांचे बहुगुणी व्यक्तिमत्त्व, त्यांचे वचन (उपदेश) आणि शिष्यांतील नागदेव, बाइसे, सारंगपंडित यांच्या स्वभावचित्रांचे मार्मिक चित्रण यातून उमटते. तेराव्या-चौदाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील समाजजीवन, चालीरीती, सणवार, खाणपिणी, व्यापार, राजकीय स्थिती आणि धार्मिक प्रथा यांचे जीवंत चित्रण ग्रंथात आहे. यातून यादवकालीन मराठी गद्याची समृद्धी आणि पंथाचे तत्त्वज्ञान (पार्थिव आणि पदार्थिव उपासना) स्पष्ट होते. “ 'लीळाचरित्र' हा महानुभाव पंथाचे प्रवर्तक सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामी यांच्या जीवनातील घटनांचा (लीळांचा) संग्रह आहे. हा ग्रंथ 'एकांक', 'पूर्वार्ध' आणि 'उत्तरार्ध' अशा तीन भागांत विभागलेला आहे. यात स्वामींच्या जन्मापासून ते त्यांच्या प्रयाणापर्यंतच्या सुमारे ९०० हून अधिक लीळांचे वर्णन आहे.”[३] या ग्रंथाचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याची वस्तुनिष्ठता. महिंभट्ट यांनी यात कुठेही अतिशयोक्ती न करता, स्वामींचे मानवी रूप आणि त्यांचे विचार अत्यंत ओघवत्या मराठी भाषेत मांडले आहेत. हा ग्रंथ मराठी साहित्यातील गद्याचा आद्य नमुना मानला जातो.

महानुभाव पंथाच्या तत्त्वज्ञानाचे आणि चक्रधर स्वामींच्या व्यक्तिमत्वाचे दर्शन घडवणारी एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि हृदयस्पर्शी लीळा म्हणजे 'साधनीची लीळा' (किंवा जिला 'थंडीच्या दिवसांतील लीळा' असेही म्हटले जाते). ही लीळा लीळाचरित्रातील 'उत्तरार्धात' येते. या लीळेची सविस्तर माहिती खालीलप्रमाणे आहे,

लीळेचे नाव: "स्वामी आणि नागदेवांची सेवा" (साधनीची लीळा)

प्रसंग आणि पार्श्वभूमी: एकदा हिवाळ्याचे दिवस होते. कडाक्याची थंडी वाजत होती. चक्रधर स्वामी आणि त्यांचे पट्टशिष्य 'नागदेवाचार्य' (ज्यांना स्वामी प्रेमाने 'भटो' म्हणत) एका ठिकाणी वास्तव्यास होते. थंडी इतकी प्रचंड होती की कोणालाही साधे पाणी स्पर्श करणेही कठीण जात होते.

लीळेचा आशय: अशा कडाक्याच्या थंडीत, पहाटेच्या वेळी स्वामींना स्नानासाठी गरम पाणी हवे होते. नागदेवाचार्यांनी स्वामींची सेवा म्हणून अत्यंत कष्टाने पाणी गरम केले आणि स्वामींना स्नान घातले. स्वामींच्या सेवेत कोणतीही उणीव राहू नये म्हणून नागदेवाचार्य स्वतःच्या थंडीचा विचार न करता रात्रभर जागून सेवा करत होते.

स्वामींनी नागदेवांची ही निष्ठा आणि कष्ट पाहिले. जेव्हा स्नान झाले, तेव्हा स्वामींनी नागदेवांना विचारले, "भटो, तुम्हांसी सीत (थंडी) न वाजे?"[४] (भटो, तुम्हाला थंडी नाही वाजत का?)

त्यावर नागदेवाचार्यांनी अत्यंत साधेपणाने आणि भक्तीभावाने उत्तर दिले, "जी, आम्हांसी तुमचे श्रीचरण आठवल्यावरी सीत कोठून वाजेल?"[५] (महाराज, आपल्या चरणांचे स्मरण केल्यावर आम्हाला थंडी कशी वाजणार?)

नागदेवांचे उत्तर ऐकून स्वामींनी त्यांना एक अत्यंत महत्त्वाचा संदेश दिला. स्वामी म्हणाले, "भटो, वैराग्य मिरवू नये. सीत वाजते म्हणावे, तहान लागली तर पाणी प्यावे, भूक लागली तर जेवावे. भक्तीत नैसर्गिक गरजांचा त्याग करण्यापेक्षा त्या मान्य करून ईश्वराचे स्मरण करणे महत्त्वाचे आहे."[६]

स्वामींनी नागदेवांना शिकवले की, शरीराला होणाऱ्या संवेदना लपवून किंवा त्या नाकारून 'मी मोठा भक्त आहे' असे मिरवणे (अहंकार) हा भक्तीतला अडथळा आहे. भक्ती ही नैसर्गिक आणि सहज असावी, तीत दांभिकपणा नसावा.

ही लीळा दाखवून देते की चक्रधर स्वामी हे केवळ गुरु नव्हते, तर ते आपल्या शिष्यांच्या शारीरिक कष्टांची जाणीव ठेवणारे एक संवेदनशील माणूस होते. अनेकदा साधू-संत स्वतःला कष्ट देऊन मोठेपण मिरवतात. स्वामींनी येथे स्पष्ट केले की, देहाच्या गरजा मान्य करण्यात कोणताही कमीपणा नाही, उलट त्या मान्य करून भक्ती करणे हीच खरी साधना आहे. या लीळेतील संवाद अत्यंत छोटे, जिवंत आणि नाट्यमय आहेत. १३ व्या शतकातील मराठी भाषा किती प्रगल्भ होती, याचे हे उत्तम उदाहरण आहे. नागदेवांची असीम सेवा आणि स्वामींचे त्यांना दिलेले मार्गदर्शन यातून आदर्श गुरु-शिष्य परंपरेचे दर्शन घडते.

महानुभाव पंथात स्त्रियांचे स्थान:

महानुभाव पंथात स्त्रियांना अत्यंत आदराचे आणि समानतेचे स्थान दिले गेले आहे. चक्रधर स्वामींनी त्या काळी स्त्रियांना अध्यात्माचा आणि संन्यास धर्माचा अधिकार दिला होता, जे तत्कालीन समाजव्यवस्थेत क्रांतिकारी होते. या संदर्भातील सर्वात महत्त्वाची आणि प्रसिद्ध लीळा म्हणजे 'महदंबा आणि खिरापत' किंवा महदंबेच्या ज्ञानाचे दर्शन घडवणारी लीळा.

लीळेचे नाव: "महदंबेची प्रज्ञा आणि स्वामींचे प्रेम"

प्रसंग आणि पार्श्वभूमी: महदंबा (रुपाईसा) या चक्रधर स्वामींच्या अत्यंत लाडक्या आणि विदुषी शिष्या होत्या. त्या केवळ सेवाच करत नसत, तर स्वामींच्या तत्त्वज्ञानावर चर्चाही करत. मराठी साहित्यातील पहिली कवयित्री म्हणून महदंबेचा मान आहे.

लीळेचा आशय: एकदा स्वामींच्या दर्शनासाठी अनेक पंडित आणि विद्वान आले होते. तेथे गहन आध्यात्मिक चर्चा सुरू होती. महदंबा तिथेच उभ्या राहून सर्व संवाद ऐकत होत्या. काही पंडितांना वाटले की ही एक साधी स्त्री आहे, तिला हे गहन विषय काय समजणार?

स्वामींनी महदंबेच्या चेहऱ्यावरील भाव ओळखले. त्यांनी मुद्दाम एका कठीण विषयावर भाष्य करण्यास सुरुवात केली. महदंबेने मध्येच अत्यंत तार्किक प्रश्न विचारला आणि स्वामींच्या विचारांवर आपली मते मांडली. तिचे ज्ञान आणि तिची तर्कशक्ती पाहून तिथे उपस्थित असलेले विद्वान थक्क झाले. स्वामींनी यावेळी सर्वांसमोर महदंबेचे कौतुक केले आणि स्पष्ट केले की, "ज्ञानाला लिंगभेद नसतो."[७] आत्मविकासाच्या मार्गावर स्त्री आणि पुरुष दोघेही समान आहेत, असे त्यांनी आचरणातून दाखवून दिले.

दुसरी एक छोटी पण महत्त्वाची लीळा (विटाळ आणि विवेक). त्या काळात स्त्रियांच्या विटाळाबाबत (मासिक पाळी) समाजात अत्यंत कडक आणि जाचक नियम होते. एकदा एका स्त्री शिष्येने स्वामींना याबद्दल विचारले, तेव्हा स्वामींनी सांगितले की, "बाहेरचा विटाळ हा शरीराचा धर्म आहे, त्याने मन विटाळत नाही. ईश्वराची भक्ती करण्यासाठी केवळ मनाची शुद्धता हवी."[८] हा विचार त्या काळातील स्त्रियांसाठी खूप मोठा आधार होता.

या लीळांचे महत्त्व यासाठी आहे की, यांनी स्त्रीमुक्तीचा पाया रचला. महदंबेसारख्या स्त्रियांना प्रवचन करण्याची आणि साहित्य लिहिण्याची संधी देऊन स्वामींनी स्त्रीमुक्तीचा पाया रचला. 'स्त्री ही मोक्षाला पात्र नाही' या त्यावेळच्या समजाला स्वामींनी छेद दिला. स्वामींच्या प्रेरणेमुळेच महदंबेने 'धवळया' या मराठीतील पहिल्या काव्यरचनेची निर्मिती केली, जी आजही महानुभाव पंथात विवाहाच्या वेळी गायली जाते.

चक्रधर स्वामींनी स्त्रियांना केवळ 'भक्त' म्हणून पाहिले नाही, तर त्यांना 'साधक' आणि 'प्रचारक' म्हणूनही घडवले. 'लीळाचरित्र' वाचताना आपल्याला जाणवते की स्वामींच्या सान्निध्यात स्त्रिया अत्यंत निर्भयपणे आणि आत्मविश्वासाने वावरत असत.

भक्ती साहित्य परंपरेत 'लीळाचरित्र' ग्रंथाचे महत्त्व:

भक्ती साहित्याच्या इतिहासात 'लीळाचरित्र' ग्रंथाचे स्थान अनन्यसाधारण आहे.

मराठी साहित्याची सुरुवात प्रामुख्याने काव्याने झाली, परंतु 'लीळाचरित्र' मुळे मराठी गद्याची ताकद जगासमोर आली. तत्कालीन मराठी भाषा कशी होती, तिची रचना आणि शब्दसंग्रह यांचा हा ग्रंथ जिवंत पुरावा आहे. या ग्रंथात १३ व्या शतकातील महाराष्ट्राचे सामाजिक चित्रण आढळते. लोकांच्या चालीरीती, आहार-विहार,

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 ISSN No: 3049-4176

वस्त्रप्रावरणे, सण-उत्सव आणि अंधश्रद्धा यांचे सूक्ष्म वर्णन यात आहे. यादवकालीन इतिहासाचा अभ्यास करण्यासाठी हा एक विश्वसनीय संदर्भ ग्रंथ आहे.

भक्ती परंपरेत 'लीळाचरित्र' महत्त्वाचे ठरते कारण यात स्त्रियांना दिलेल्या आदराचे आणि स्थानाचे चित्रण आहे. महदंबा सारख्या विदुषींचे चित्रण आणि स्वामींनी स्त्रियांना दिलेला आत्मविकासाचा अधिकार भक्ती साहित्याला प्रगल्भ बनवतो. अनेकदा भक्ती साहित्यात देवाचे अलौकिक रूप मांडले जाते, परंतु महिंभट्ट यांनी चक्रधर स्वामींचे 'मानवी रूप' मांडले आहे. स्वामींचे खाणे-पिणे, त्यांचे फिरणे, शिष्यांशी होणारे संवाद यातून ईश्वर हा सर्वसामान्यांच्या जवळचा असतो, हा संदेश मिळतो.

या ग्रंथाने मराठी भाषेला अनेक नवे शब्द आणि वाक्प्रचार दिले. साध्या, सोप्या आणि प्रवाही शैलीत गहन तत्वज्ञान कसे मांडता येते, याचा हा आदर्श आहे. भक्ती साहित्यात नंतर आलेल्या लेखकांसाठी हे एक मार्गदर्शक ठरले. चक्रधर स्वामींचे 'सूत्रपाठ' हे तत्वज्ञान कठीण होते, परंतु 'लीळाचरित्र' मधील गोष्टींच्या (लीळांच्या) माध्यमातून ते सामान्य जनतेला सहज समजले. भक्ती परंपरेतील 'लोकशिक्षण' हे कार्य या ग्रंथाने यशस्वीपणे पार पाडले.

प्रासंगिकता:

आजच्या २१ व्या शतकातही 'लीळाचरित्र' ग्रंथातील विचार तितकेच प्रस्तूत आहेत. चक्रधर स्वामींनी त्या काळात कर्मकांड आणि अघोरी प्रथांना विरोध केला होता. आजच्या विज्ञानवादी युगातही समाजात अनेक अंधश्रद्धा आहेत. 'लीळाचरित्र' मधील विवेकवादी विचार समाजाला आजही वैज्ञानिक दृष्टिकोन ठेवण्यास प्रवृत्त करतात. आज जगभरात जात आणि धर्माच्या नावावर संघर्ष होत असताना, स्वामींनी दिलेला 'अहिंसा' आणि 'माणुसकी'चा संदेश अत्यंत महत्त्वाचा आहे. चक्रधर स्वामींनी चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेला नाकारून सर्वांना भक्तीचा अधिकार दिला, जे आजच्या लोकशाही मूल्यांशी सुसंगत आहे.

आजच्या काळात इंग्रजीच्या वाढत्या प्रभावामुळे मराठी भाषेचे अस्तित्व टिकवणे हे एक आव्हान आहे. 'लीळाचरित्र' हा ग्रंथ आपल्याला आपल्या भाषेच्या मूळ सौंदर्याची आणि ताकदीची आठवण करून देतो. भाषेचा अभिमान जागृत करण्यासाठी या ग्रंथाचा अभ्यास आजही आवश्यक आहे. चक्रधर स्वामींनी प्राणिमात्रांवर दया करण्याचा संदेश दिला. आजच्या पर्यावरणीय संकटाच्या काळात, निसर्ग आणि प्राण्यांशी असलेले आपले नाते सुधारण्यासाठी स्वामींची जीवनशैली प्रेरणादायी ठरते. आजचा माणूस तणावाखाली जगत

आहे. 'लीळाचरित्र' मधील साधेपणा आणि भक्तीचा मार्ग मानवी मनाला शांतता देणारा आहे. भौतिक सुखाच्या मागे धावणाऱ्या माणसाला आंतरिक समाधानाचा मार्ग या ग्रंथातून मिळतो.

निष्कर्ष:

थोडक्यात सांगायचे तर, महिंभट्ट लिखित 'लीळाचरित्र' हा केवळ एका पंथाचा ग्रंथ नसून तो महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक अस्मितेचा भाग आहे. या ग्रंथाने मराठी भाषेला वैचारिक अधिष्ठान दिले आणि भक्ती परंपरेला लोकभिमुख केले. मध्ययुगीन काळात सुरू झालेली ही ज्ञानगंगा आजही तितकीच निर्मळ आणि मार्गदर्शक आहे. भावी पिढीला आपल्या वैभवशाली वारशाची ओळख करून देण्यासाठी आणि समाजात नैतिक मूल्यांची रुजवणूक करण्यासाठी 'लीळाचरित्र' चे वाचन आणि चिंतन करणे ही काळाची गरज आहे. मराठी साहित्याच्या इतिहासातील हे पहिले सुवर्णपान सदैव प्रकाशमान राहील.

‘लीळाचरित्र’ हा मराठी साहित्याचा केवळ प्रारंभबिंदू नाही, तर तो महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक आत्मभानाचा अमूल्य आधार आहे. महिंभट्ट यांनी चक्रधर स्वामींच्या जीवनातील प्रसंग वस्तुनिष्ठतेने नोंदवून मराठी भाषेला ऐतिहासिक दस्तऐवजाचे रूप दिले. या ग्रंथातून महानुभाव तत्त्वज्ञानातील समता, मानवता, अहिंसा आणि विवेकाचे दर्शन घडते. ‘साधनीची लीळा’ भक्तीतील सहजता व अहंकार-विरोध अधोरेखित करते, तर महदंबेसारख्या स्त्रीशिष्येचे योगदान स्त्री-समानतेचा क्रांतिकारी विचार मांडते. लोकभाषेतून अध्यात्म व समाजनीती सांगणाऱ्या या परंपरेने मराठीला प्रतिष्ठा मिळवून दिली. आजच्या वैज्ञानिक युगातही अंधश्रद्धा, जातिवाद आणि मानसिक तणाव यावर उपाय म्हणून या ग्रंथातील विचार अधिक प्रासंगिक ठरतात. म्हणूनच ‘लीळाचरित्र’ हे मराठी भक्ती साहित्याचे सदैव प्रकाशमान सुवर्णपान आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

१. तुळपुळे, शं. गो., **मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (खंड १)**, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९७१, पृ. क्र. ११०-१२५.
२. कोलते, वि. भि., **महानुभाव संशोधन**, अरुण प्रकाशन, नागपूर, १९७५, पृ. क्र. ८०.
३. नेंने, व. बा., **लीळाचरित्र (एकांक, पूर्वार्ध, उत्तरार्ध)**, विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर, १९६४, पृ. क्र. ४५-५०.

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 6.4 ISSN No: 3049-4176

४. कोलते डॉ. वि. भि. (संपा.), लीळाचरित्र (म्हाइंभट संकलित), महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, मुंबई, सप्टेंबर १९७८, पृ. क्र. ८०

५. तत्रैव, पृ. क्र. ८२

६. तत्रैव, पृ. क्र. ९६

७. तत्रैव, पृ. क्र. १०२

८. https://oldisrj.lbp.world/UploadedBData/1152.pdf
Review of Research Journal, Indian Streams Research Journal ISSN:-2230-7850 (कुलकर्णी नीलिमा, लीळाचरित्र एक परीक्षण)